

Nog steeds vreemde burenen?¹

De bestuurscultuur in Vlaanderen en Nederland

Lezing voor 'De Verenigde Verenigingen' in Brussel, 24 september 2010

Julien van Ostaaijen¹
Tilburgse School voor Politiek en Bestuur,² Universiteit van Tilburg
j.j.c.vanostaaijen@uvt.nl, telefoon: 0031 13 4668039

Over Nederland en Vlaanderen bestaan over en weer hardnekkige beelden. Zoals Vlaams journalist Steven De Foer zei: "Nederland is een land van planbureaus, gedetailleerde regeringsakkoorden, meerjarenplannen, voorlichtingsdiensten, vaste huisartsen, quota, koffieshops, omroepverenigingen, museumjaar kaarten, zwemdiploma's, Vierde Nota's inzake Ruimtelijke Ordening Extra enzovoort" (De Foer 2001: 153).

Het beeld van De Foer zet Nederland duidelijk weg. Nederlanders hebben een voorliefde voor planning en alles vooraf goed trachten te regelen. Zelf heb ik dat beeld ook mogen ervaren. Toen ik nu ongeveer acht jaar geleden voor mijn stage bij de Antwerpse administratie in Antwerpen ging wonen, kreeg ik in de eerste week bij de kapper een verbaasde reactie. "In Nederland was alles toch veel beter geregeld, dus wat kwam ik hier nu leren?"

Nederland als gereguleerd planningsland en België en Vlaanderen als pragmatischer, politieker en flexibeler. Het blijven hardnekkige beelden. Ik zal in dit verhaal die beelden bevestigen, maar op enige punten ook nuanceren. Onze beide gebieden groeien zelfs wat naar elkaar toe zo lijkt het. Er zijn dus ook wel degelijk overeenkomsten.

Maar laten we alvorens in te gaan op het bestuur en kort op het Nederlandse middenveld, bij het begin beginnen. Als we de opvatting hanteren dat elk volk het bestuur en daarmee de bestuurscultuur krijgt die het verdient, dan is het goed te beseffen dat onze volksaarden nogal van elkaar verschillen.

---

¹ Julien van Ostaaijen werkt sinds oktober 2003 als onderzoeker aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, verbonden aan de Universiteit van Tilburg. Zijn onderzoek heeft met name betrekking op lokaal bestuur en dan voornamelijk op stedelijke ontwikkelingen in binnen- en buitenland, burgerparticipatie, binnengemeentelijke decentralisatie, (lokaal) populisme en stedelijke regimes. Van Ostaaijen heeft ook affiniteit met Vlaams (lokaal) bestuur. Hij heeft bijgedragen aan de Stedenfonds visitatie van 2005, verzorgt jaarlijks onderwijs aan Vlaamse studenten (aan de universiteit Gent) en was als stagiair verbonden aan de stad Antwerpen.

² De Tilburgse School voor Politiek en Bestuur (TSPB) is een multidisciplinair team van hoogleraren, onderzoekers, docenten en promovendi die onderzoek doen naar ontwikkelingen en trends op het gebied van politiek en bestuur. Daarbij streven zij naar een kruisbestuiving tussen fundamenteel en toegepast wetenschappelijk onderzoek. Meer informatie: www.uvt.nl/tspb.

Vaak wordt bij dergelijke analyses verwezen naar de sociaal psycholoog Hofstede. Hofstede onderscheidt in zijn boek *Allemaal Andersdenkenden* een aantal culturele dimensies waarop Nederland en België - bij dergelijke analyses worden nog altijd vaak landen vergeleken – van elkaar verschillen (Hofstede 2007). Op de dimensies gewenste rollen van mannen en vrouwen, de manieren van omgaan met conflicten en de machtsafstand zijn de verschillen tussen Nederland en België groot.³ Laten we in het kader van het thema bestuurscultuur kort stilstaan bij die laatste. Volgens Hofstede is Nederland een meer op gelijkheid gericht land. Er bestaat een voorkeur voor overleg, Nederlanders benaderen ‘het gezag’ makkelijker en met de baas wordt een relatie op basis van gelijkheid nagestreefd. Nederlanders hebben er dan ook niet veel moeite mee de baas tegen te spreken, terwijl er tegelijkertijd ook wel een eerbied voor machtshebbers is. De macht moet echter wel legitiem zijn, op regels gebaseerd. Het echte machtsvertoon en het als gevolg daarvan tonen van ongelijkheid wordt het liefst vermeden. De calvinistische inslag en de daarbij horende ‘onderwerping aan de overheid’ (Nieuwe Testament, Romeinen 13) gaat gepaard met een zekere afkeer van elitisme. ‘Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg’ (Van der Horst 2006). De minister die op zijn fiets naar zijn ministerie gaat, wordt dan ook enigszins gecultiveerd.

België zit in tegenstelling tot Nederland boven de gemiddelde machtsafstand. Een dergelijke grote machtsafstand kan twee dingen betekenen. Namelijk dat de grote afhankelijkheid van de macht wordt verkozen en geaccepteerd, oftewel dat deze vrijwel volledig wordt afgewezen. Hofstede koppelt dat aan het bestaan van een sterke politieke rechter- en linkervleugel en een zwak politiek midden.

De Belgen gaan veel pragmatischer om met gezag en laten zich er het liefst niet teveel door gelegen liggen. In de European Value Studies worden al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw op verschillende terreinen bevolkingsonderzoeken in verschillende Europese landen gehouden. Hieruit blijkt ondermeer een wat meer ambivalente houding ten opzichte van de overheid. In Nederland vindt 99,3% het nooit aanvaardbaar dat burgers onterecht een beroep doen op overheidsgeld en 98% van de Nederlanders is het eens met de claim dat het niet eerlijk invullen van belastingen nooit te rechtvaardigen is. In België zijn die percentages respectievelijk 61,4 en 40,3%.⁴ Om De Foer nogmaals te citeren: “Natuurlijk zijn Nederlanders geen heilige boontjes, proberen velen ook wel eens een handigheidje in hun belastingaangifte. Maar als ze het al doen, doen ze het met wroeging. Ze zullen er met niemand over spreken. Een Belg heeft nooit wroeging, alleen spijt achteraf dat hij niet nog meer heeft gesjoemeld” (De Foer 2001: 159).

De European Value Studies laat meerdere interessante resultaten zien. In België is 38,9% een beetje of veel in politiek geïnteresseerd, tegenover 66,4% in Nederland. De waardering in de politiek en het bestuur lijkt echter wat meer naar elkaar toe te groeien. Waar bij de meting in 2000 de verschillen enorm waren - in België gaf 60,2% een onvoldoende (5 of lager) voor het politieke systeem, in Nederland 23,7% - liggen nieuwe percentages inmiddels wel wat dichter op elkaar. Dat heeft overigens vooral te maken met de dalende cijfers aan Nederlandse kant. Waar de afkeer of wantrouwen in de overheid en het systeem door verschillende politieke partijen en protestmarsen al decennia geleden bij jullie bekend en geuit is, is dat bij ons, met name via het ontstaan van nieuwe politieke stromingen, Fortuyn en Wilders, allemaal wat recenter.

---

³ Op de vierde dimensie, verhouding individu/samenleving, zijn de verschillen minder groot.

⁴ Alle percentages, tenzij anders vermeld, komen uit de European Value Studies meting van 2008.

Interessante verschillen zijn er vervolgens weer als we het vertrouwen analytisch opsplitsen. In Nederland is het vertrouwen in de overheid, het parlement, de politieke partijen, het juridisch systeem en de vakbonden nog altijd groter dan in België. Er is echter een opvallendheid waarin de cijfers omgedraaid zijn en dat is vertrouwen in de administratie. In Nederland heeft 40,3% vertrouwen in de administratie tegenover 56,2% in België. Dat experts de beslissingen zouden nemen [in plaats van politici] vindt 60,7% van de Belgen dan ook een redelijk tot zeer goed idee, tegenover 50,7% van de Nederlanders.

En hier komen we bij een belangrijk aspect in de wederzijdse beeldvorming in onze landen. Nederland is ambtelijker en gereguleerder dan België. Wij zijn een land geregeerd door ambtenaren. Wat niet alleen wil zeggen door de functionarissen van ministeries en gemeentelijke diensten, ook onze politici zijn vaak ambtelijk. Kijk bijvoorbeeld naar de manier waarop burgemeesters functioneren en ook door burgers en zichzelf gezien worden. Dat verschilt wezenlijk met België en Vlaanderen (zie ondermeer Ackaert 2006). De Vlaamse bestuurskundige Filip De Rynck zegt het waarschijnlijk nog het meest kernachtig: “Terwijl jullie [Nederlanders] proberen de politici het café in te krijgen, proberen wij ze juist het café uit te krijgen” (in Hendriks 2000: 14).

Tegenover Nederland als gereguleerd planningsland staat een meer ‘politiek’ België en Vlaanderen. Met name in het verleden hadden de politieke partijen via politieke benoemingen en politiek dienstbetoon een stevige greep op de Belgische samenleving (Deschouwer, De Winter 1998). België en in het verlengde daarvan Vlaanderen worden geleid door politieke partijen en Nederland door ambtenaren (zie ondermeer Eppink 1998). Een uitspraak van oud Kamervoorzitter Herman de Croo die zegt in zijn werkkamer meer dan 90.000 dossiers van problemen van individuele burgers te hebben (Elsevier 3/2/2007), zal in Nederland dan ook niet begrepen worden. Hij zegt er overigens bij dat ook jonge Belgische politici dat steeds minder begrijpen. Vlaanderen wordt in dat opzicht misschien een beetje zoals Nederland. Net zoals Nederland ook wel een beetje op Vlaanderen begint te lijken. Politieke kabinetten lijken in Nederland wat wortel te schieten en ook Nederlandse burgemeesters lijken zich de laatste jaren wat politieker op te stellen.

Op het punt van objectivering en rationalisering van plannen lijkt Vlaanderen zich al richting een Noord-Europese bestuursstijl te bewegen. Politiek dienstbetoon wordt onder druk gezet door geobjectiverde benoemingen en motiveringsplicht, ook op het lokale vlak en onder de Vlaamse overheid groeit de praktijk van planning en verantwoording. Het Gemeentedecreet gaat veel dieper dan de Nederlandse Gemeentewet in op de werking van de gemeentelijke organisatie. Niet alleen wordt er uitgebreid op de taken van de gemeentesecretaris en financieel beheerder ingegaan, datzelfde geldt ook voor het managementteam dat verplicht is in iedere gemeente. Het decreet kent daarnaast uitgebreide bepalingen over het gemeentepersoneel, strategische meerjarenplanning, intern verzelfstandigde agentschappen, beheersovereenkomsten, extern verzelfstandigde agentschappen, autonome gemeentebedrijven en gemeentelijk extern verzelfstandigde agentschappen in privaatrechtelijke vorm. Het zijn onderwerpen die de Nederlandse Gemeentewet nauwelijks behandelt. De laatste wijziging in de Nederlandse Gemeentewet was van een heel andere aard en had veel meer een politiek doel. De invoering van het dualisme (2002) beoogde verschillende verwevenheden tussen vooral gemeenteraad en college uit elkaar te halen en raadsleden meer tijd te geven om contact te maken met de burgers. Ik kom daar nog op terug.

Rondom de transparantie van bestuur zijn ook ontwikkelingen gaande in beide gebieden, zie bij jullie de Wet op de openbaarheid van bestuur uit 1994 of de opkomst van adviesraden en de (lokale) ombudsman. Partijen zoals Agalev (nu Groen!) verzetten zich tegen politiek dienstbetoon, waarbij traditionele partijen zich enigszins aansluiten. Ook Nederland heeft een Wet Openbaarheid van Bestuur, overigens ouder, stammend uit 1980. Mijn observatie is dat de roep om transparantie die in Nederland ook erg groot is, misschien wat minder samenhangt met het tegengaan van corruptie, zoals in veel landen, vaak zuidelijk. Transparantie als middel tegen old boys networks en corruptie. In Nederland is dat veel minder het geval, maar lijkt het veeleer te passen in een nog sterkere ontwikkeling naar controle en verantwoording.

Transparantie is daar een instrument voor. Nadat oud burgemeester van Rotterdam Bram Peper eind jaren negentig beschuldigd werd van het misbruik van publieke gelden, wordt het declaratiegedrag van bestuurders steeds meer openbaar. Op de website van een commerciële omroep kon ik zo vorig jaar lezen wanneer een oud collega die nu wethouder is, buiten de deur eet, met wie en hoeveel dat de gemeente heeft gekost. Die informatie is openbaar, op aanvraag.

Het laatste deel van dit verhaal zal gaan over burgerparticipatie en in het volgende daarvan die van het Nederlandse maatschappelijk middenveld.

Onder het mom van 'interactief beleid' ontspint de Nederlandse overheid op alle niveaus een ongekend ambitieniveau. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd inspraak van burgers in grote infrastructurele projecten al wettelijk vastgelegd, maar sinds de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw is het betrekken van de burger bijna tot algemeen bestuurlijk paradigma verheven. Vanwege de egalitaire aard van de Nederlanders staat gelijkheid daarbij hoog in het vaandel. Zeker de willekeur van politiek dienstbetoon moet daarbij vermeden worden. Een institutionalisering of beter nog regulering van participatie is daarbij een wenselijk alternatief. Volgens een recente peiling van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft 47,14% van de Nederlandse gemeenten burgerparticipatie inmiddels formeel vastgesteld (Vereniging voor Nederlandse Gemeenten 2009: 4). En uit een steekproef van het Instituut voor Publiek en Politiek blijkt dat 45,5% van de gemeenten zelfs een participatienota heeft (Dinjens 2010: 8; zie ook De Graaf, Van Ostaaijen 2010). Daarnaast kennen veel gemeenten burgerpanels waar burgers op periodieke wijze hun mening of adviezen aan het lokaal bestuur kenbaar maken of andere geïnstitutionaliseerde vormen van burgerinbreng. Dat deze niet altijd representatief zijn of dat er niet altijd goed wordt geluisterd, wordt overigens als minder belangrijk gezien. Dat het er is en elke burger dus *kan* meepraten, telt als het allerbelangrijkst.

Doordat burgerparticipatie in Nederland vooral door ambtenaren wordt vormgegeven (zie ondermeer Edelenbos, Monnikhof, 2001; Van Ostaaijen, Tops 2007), voelt de politiek zich steeds vaker buitenspel gezet. Beslissingen die aan parlement of gemeenteraad worden voorgelegd, hebben immers al een behoorlijk lang inspraakproces afgelegd. Ambtenaren kunnen hiermee beweren dat het afwijken van het voorgestelde besluit dus tegen de wil van de al geraadpleegde burgers ingaat en welke politicus wil dat nu?

U zult zich inmiddels afvragen waar het Nederlandse middenveld in dit verhaal zit. Speelt dat nog een rol van betekenis in de Nederlandse besluitvorming? Het maatschappelijk middenveld in Nederland is meer verbrokken dan in de tijd van de verzuiling. In internationaal Europees opzicht is onderzocht dat veel Nederlanders lid zijn van tenminste één organisatie (Van den Berg et al. 2008). En daarmee winnen ze het van de meeste landen waaronder België. Maar als het gaat om het percentage dat in minstens één organisatie *actief*

is, dan zit Nederland duidelijk in de onderste helft van Europa. Veel Nederlanders zijn lid van een organisatie, maar weinigen zijn er actief is dus de conclusie.

Volgens hoogleraar bestuurskunde Mark Bovens is het maatschappelijk middenveld in Nederland aan twee tendensen onderhevig (Bovens 2009). Ten eerste professionalisering. Waar vroeger de vakbondsleiders mensen waren die uit de leden naar boven kwamen om de arbeiders te leiden, worden tegenwoordig de meeste middenveldorganisaties geleid door hoogopgeleide professionals. Ik citeer: “Het is een overgang van organisaties met een redelijk divers bestand aan actieve vrijwilligers en relatief veel onderlinge contacten tussen de leden, naar zeer professioneel georganiseerde organisaties die vrijwel uitsluitend werken met hoog opgeleide, full time betaalde krachten. Boven de politieke partijen, kerken en bonden vroeger lager opgeleiden nog allerlei interne kanalen voor scholing en sociale mobiliteit, tegenwoordig hoef je bij Natuurmonumenten, de Vereniging Eigen Huis, of vakbond niet te solliciteren zonder de vereiste diploma’s” (Bovens 2009).

Deze tendens heeft zowel voor- als nadelen. Het geeft het maatschappelijk middenveld middelen en kennis om met de politieke top enigszins op basis van gelijkheid te praten. Ze hebben immers met hun politieke of ambtelijke onderhandelaars gemeen dat ze hetzelfde onderwijs hebben genoten, ongeveer dezelfde taal spreken en vaak ook nog dezelfde levensstijl hanteren. Aan de andere kant leidt het tot de vraag in hoeverre zij nog gevoel hebben voor de situatie waarin hun achterban verkeert. Van de Nederlanders en dus de achterbannen is immers 70% *niet* hoog opgeleid.

Dit draagt vervolgens weer bij aan de manier waarop de overheid omgaat met de ‘niet-overheid’. Steeds meer benadert de overheid de burger liever rechtstreeks, zoals we zojuist al hebben geconstateerd. Een van mijn collega’s hoorde dat het omzeilen van het middenveld op een gegeven moment zelfs de bewuste strategie was op een van de Nederlandse ministeries.

De tweede ontwikkeling die hoogleraar Bovens constateert met betrekking tot het middenveld is de landschappelijke verandering. De grote ledenorganisaties van weleer maken plaats voor ander typen organisaties. Ik citeer weer: “Brede massaorganisaties, zoals politieke partijen, kerken en omroepen hebben hun ledenaantallen sterk zien teruglopen, of hebben, zoals in het geval van de bonden, die afkalving ternauwernood weten te voorkomen. Daartegenover staat echter een spectaculaire groei van de ledenaantallen van smalle, single issue belangenbehartigers. Zo ging het aantal leden van natuur- en milieuorganisaties, van ruim twee miljoen in 1991 naar meer dan 4 miljoen in 2008. Grote groeiers waren Natuurmonumenten, het Wereld Natuurfonds, de Vogelbescherming, Milieudefensie en de stichting AAP. Ook consumentenorganisaties zoals de ANWB, de Woonbond en de Vereniging Eigen Huis groeiden sterk. De sfeer van de internationale solidariteit vormde eveneens een enorme groeiemarkt. Daarbij moet je denken aan organisaties als Amnesty, Oxfam Novib, Unicef en Terres des Hommes.” (Bovens 2009).

Organisaties waar het persoonlijk contact en soms zelf de emancipatie met en van leden hoog in het vaandel stond, zoals kerken, vrouwenorganisaties en politieke partijen, maken steeds meer plaats voor organisaties waar dat minder van belang is, zoals consumentenorganisaties, natuur- en milieuorganisaties en gezondheidsfondsen (Van den Berg et al. 2008).

Dat het middenveld als een gelijkwaardige gesprekspartner van de overheid wil worden blijven gezien zal op termijn, vermoed ik, steeds meer op gespannen voet komen te staan met de veranderende structuur van het Nederlandse middenveld en het toegenomen verschil tussen

het kader en haar bestuur. Op korte termijn zal echter de stevige structuur van dergelijke overleggen nog wel blijven bestaan. De ambtelijke en gereguleerde volksraad van de Nederlanders die mooie instituties zoals de SER heeft opgeleverd, de sociaal economische raad, waar waarin overheid met werknemers- en werkgeversorganisaties overlegt, zal nog wel even gekoesterd blijven, maar het feit dat veel middenveldorganisaties misschien voor een steeds kleinere groep mensen spreken, kan dat systeem op langere termijn onder druk zetten. De egalitaire aard van de Nederlanders zal overleg tussen overheid en burgers blijven stimuleren, maar de anti-elitaire houding die uit die egalitaire aard volgt, kan zich wellicht op het middenveld richten als die organisaties alleen nog maar zichzelf zouden representeren.

Ik sluit af met de constatering dat wat soms als een zwakte wordt gezien ook heel goed kan werken. Hoogleraar bestuurskunde Frank Hendriks noemt het Vlaams pragmatisme, de kunst van het arrangeren. Werkbare arrangementen worden belangrijker gevonden dan het aansluiten bij eerder geformuleerde normen en principes. Tijdens mijn rol in de visitatie van het Vlaamse Stedenfonds in 2005 kwamen we dat Vlaams pragmatisme dan ook in veel (regionale) varianten tegen (Visitatiecommissie Stedenfonds 2005). Dat pragmatisme kan ook een kracht zijn. Herinnert u zich nog het EK voetbal in 2000 dat door Nederland en België werd georganiseerd? De Belgen schrokken zich rot toen de Nederlanders bij een van de eerste overleggen, drie jaar voor het EK, een dik draaiboek met 22.000 aandachtspunten op tafel legden (De Foer 2001). De Nederlanders waren verbaasd over de ogenschijnlijk slechte voorbereiding van de Belgen. Uiteindelijk is het volgens mij een prima EK geworden. Laten we dus, zonder de illusie te hebben alles te kunnen en te moeten overnemen, ook vooral van elkaar blijven leren. Daarvan kunnen we allebei alleen maar beter worden.

Literatuurlijst

Ackaert, J. (2006). *Politiek in mijn gemeente*. Leuven: Uitgeverij Davidsfonds NV / Brussel: Uitgeverij Politeia.

Berg, E. van den, Dekker, P., & Hart, J. de (2008). Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld. In P. Schnabel, R. Bijl & J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid: studie in Sociale Cohesie* (pp. 65-90). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau (SCP).

Bovens, M. (2009). *De meritocratisering van het middenveld. Toespraak ter gelegenheid van WRR afscheid Wim van de Donk 15/10/09*, uitgesproken op 15 oktober 2009.

Foer, S. De (2001). *Onder Hollanders: een Vlaming ontdekt Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Deschouwer, K., & De Winter, L. (1998). Politieke corruptie en cliëntelisme: het Italiaanse model? In M. Swyngedrouw & M. Martiniello (red.), *Belgische toestanden: de lotgevallen van een kleine bi-culturele democratie* (pp. 113-122). Antwerpen: Standaard Uitgeverij N.V.

Dinjens, M. (2010). *Burgerparticipatie in de lokale politiek: een inventarisatie van gemeentelijk beleid en activiteiten op het gebied van burgerparticipatie*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.

Edelenbos, J., & Monnikhof, R. (red.). (2001). *Lokale interactieve beleidsvorming: een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*. Utrecht: Lemma B.V.

Eppink, D.J. (1998). *Vreemde burenen: over politiek in Nederland en België*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

De Graaf, L. & Van Ostaaijen, J.J.C. (2010) *Noties voor participatienota's. Een verkennende analyse naar lokale participatiedocumenten in 31 Nederlandse gemeenten*, Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.

Hendriks, F. (2000). 'Het Vlaams openbaar bestuur vanuit Nederlands perspectief'. *Overheid in beweging*, 13(3), 1-19.

Hofstede, G. (2007). *Allemaal andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.

Horst, H. van der (2006). *The Low Sky: Understanding the Dutch*. Schiedam: Scriptum.

Ostaaijen, J.J.C. van (2010) Leren van Vlaanderen. Kenmerken van de Vlaamse burgemeester ter inspiratie voor het Nederlandse debat, *Justitiële verkenningen. De burgemeester* (pp. 61-73), Den Haag: WODC / Boom Juridische Uitgevers, jg 36, mei 2010.

Ostaaijen, J.J.C. van, & Tops, P.W. (2007). Active Citizens and Local Safety: How the Active Citizens-Matrix Can Help Local Government to Support Citizens in Their Efforts to Improve Safety. In P. Delwit, J.-P. Pilet, H. Reynaert & K. Steyvers (Eds.), *Towards DIY-politics: Participatory and Direct Democracy at the Local Level in Europe* (pp. 321-345). Brugge: Vanden Broele Publishers.

Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2009). *VNG-ledenpeiling uitkomst bevraging december 2009. Onderwerpen: Burgerparticipatie. Crisis- en herstelwet. Reclamebelasting. Uitgevoerd door Congres- en Studiecentrum VNG*. Den Haag: VNG.

Visitatiecommissie Stedenfonds (2005) *Leren van en over steden. Rapport van de visitatiecommissie 2005*.

ⁱ De term 'vreemde burenen' is van Eppink (1998).